

Ki az ellenség?

Bihari Péter: Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 286 oldal.

A társadalomtörténet iránt érdeklődő olvasó bizonyára nagy izgalommal veszi kezébe Bihari Péter könyvét, amely több tekintetben is elüt a műfaj Magyarországon ismert klasszikusaitól. A középosztály, a zsidókérdés és az antiszemitizmus persze viszonylag jól kutatható téma, mégsem lehet lerágott csontnak minősíteni. A folyamatosan születő és új perspektívákat megvilágító művek ugyanis egyre tágabb értelmezési keretet biztosítanak a téma számára, az egyes munkák pedig kiváló vitaalapot nyújtanak a történészeknek. A *Lövészárkok a hátszágban* véleményem szerint a közeljövő egyik legjobban vitatott munkája lesz nem csupán Bihari tézisei miatt, hanem – és itt érkezünk el az általam vélt második fontos tényezőhöz – a módszertani megközelítés okán is.

Bihari Péter könyve hiánypótló, amennyiben az I. világháború és a társadalomtörténet kapcsolatát vizsgálja. Mint a szerző is megjegyzi, e kérdéskört Nyugaton már többen elemezték, sajnos Magyarországon ez idáig valamiért mellőzték. Nem osztom Bihari pesszimizmusát, aki szerint nem valószínű, hogy Budapesten az összképen lényegileg is változtatni képes forrásokra bukkanhatunk a témát illetően. Engem a könyv éppen arról győzött meg, hogy nincsen összkép sem a középosztály mibenlétéről, sem a zsidókérdésről. A forrásokat pedig sokféleképpen fel lehet dolgozni, és nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Budapesten előkerülnek még új, eddig talán mellőzött vagy egyszerűen fel nem dolgozott kútfők.

A forrásokat illetően mindenképpen dicséret illeti a mű szerzőjét, hiszen Bihari nem kizárólag a „klasszikus” jogi jellegű levéltári iratokra támaszkodik, hanem megpróbálja kiaknázni a Magyarországon fellelhető és a mentalitástörténet számára nélkülözhetetlen forrásokat is. A bibliográfiában található szép-irodalmi művek, sajtótermékek, memoárok és egyéb olyan írások, amelyek alkalmasak lehetnek az emberek gondolatvilágának megragadására, nem csupán színt visznek a források közé, hanem véleményem szerint ezek kerülnek domináns pozícióba a levéltári anyaggal szemben, ugyanis a narratívát nem a statisztikák, jogszabályok vagy rendeletek formálják. Mindemelllett Bihari általában jókor és jó helyen szólaltatja meg forrásait, gördülékennyé és könnyen olvashatóvá téve a szöveget. A kérdés persze az, hogy a források illetően feldolgozása elegendő-e a hátszágban élő társadalom mentalitásának elemzéséhez. A források egyes csoportjai, amelyek mentalitástörténeti szempontból nagyon jól használhatóak lennének – gondolok itt például a magánlevelekre – nehezen fellelhetőek, míg más, nem írott források, például képek, valamiért mellőzöttek maradtak.

Kétségtelen viszont, hogy nehéz választ találni Bihari kérdésére: az I. világháború társadalomtörténeti megközelítése (például a középosztály kutatása) miért vált mellőzött témává? A forráshiányt tisztelettel kétségbe vonnám. Sokáig valóban tabutéma volt mindaz, amit Bihari leír, és könnyen megbélyegezhetik az embert, ha nem jól közelíti meg a problémát. A „kényes kérdések” szépsége mindazonáltal, hogy heves társadalmi konfliktust képesek generálni. A zsidókérdés, azaz hogy „a magyar zsidók kimagaslóan fontos, új szerepekhez jutottak a társadalom életében, és tovább erősítették meglévő pozícióikat a gazdasági és a kulturális szférában” (247), vitathatatlanul a leghevesebb és legszélsőségesebb politikai és társadalmi reakciókat váltotta ki a 20. század folyamán. Bihari Péter szerint a középosztály kettészakadását a zsidókérdés mentén lehet fellelni, és ez a szakadás 1916-ra (a szerző szerint ugyanis a középosztály válsága ekkor már sokkal inkább kötődik a zsidókérdéshez a korábbiakhoz képest) mint szimbolikus lövészárkok volt jelen a magyar társadalomban.

A kérdés az, hogy az új témához milyen módszertant lehet segítségül hívni. Korábbi szakirodalmakra nem nagyon lehet támaszkodni, hiszen mint már említettem, ez nem tartozott a magyar társadalomtörténet-írás korábbi témái közé. Bihari célja nem kevesebb, mint hogy a hátország mentalitástörténetét írja meg, tehát az érdekl, „mit érez, hogyan reagál a kor embere a történelem kihívásaira” (16), és ezen keresztül mutassa be a középosztály zsidókérdés mentén történő tömbökre szakadását. Szerzőnk viszont már rögtön a mű elején igen korrekten érzékelteti, hogy inkább a hátország társadalmáról tud tágabb perspektívát nyújtani, míg a mindennapokról – a források hiányára hivatkozva – szerényebb terjedelemben tud csak értekezni. Mindezek mellett fontosnak érzem itt megemlíteni, hogy Bihari Péter – ismét csak lelkiismeretes módon – áttekintést ad a középosztály fogalmi meghatározásáról. Nehéz megragadni ezt a társadalmi kategóriát, és a történészek sem egységesen közelítenek e kérdéshez, így a szerző világossá teszi, hogy számára a közhivatalnokok, magántisztviselők és a szabadfoglalkozású értelmiségiek alkotják vizsgálatá tárgyát.

A mű első fejezete a modern antiszemitizmus kialakulásának Magyarországon lezajlott folyamatát hivatott bemutatni; a két tömb szereplőit vonultatja fel a szerző. Ezt követi a háború hatásának sokszor igen szemléletes bemutatása. A nagypolitika, a közellátás, a főváros szerepe kerül itt előtérbe. Az első három fejezet tehát megteremti a kereteket a társadalomtörténeti elemzés számára. A szerző a hátország társadalmát és az emberek mindennapjait próbálja meg lefesteni az olvasónak. A deklarált cél az lenne, hogy a korabeli ember gondolkodásán keresztül eljussunk a zsidókérdés mibenlétéhez, mely számára a világháború – a szerző szerint – katalizátorként funkcionált. A mindennapi élet és a kultúra, valamint a politika kapcsolata kerül itt terítékre, s ezen elemek kölcsönhatásából mintegy tetőpontként megjelenik a zsidókérdés, illetve az antiszemitizmus elemzése. Ez a diskurzus, amely Bihari szerint két ellenséges tömbre hasítja szét az addig sem egységes középosztályt, és 1916-tól 1920-ig teljes nyilvánosságot kap, a két fél sajátos háborúja, amely az 1918-as forradalomban is jól tükröződik.

Bihari mindenekelőtt támpontot keres, hol tűnt fel először a törésvonalak helyén egyre mélyülő lövészárók. A probléma abban rejlik, hogy nem könnyű megtalálni, mikor válnak a zsidósággal kapcsolatban érezhető problémák „zsidókérdéssé”. Bihari három történelmi cezúrárt nevez meg: 1895–1896 (a kérdés még csak a politikai szférában jelentkezik, de már körvonalazódnak a táborok); 1905–1906 (a modernizáció és a politikai, valamint kulturális változás hatására elmélyül a probléma); végül 1916–1917 (a totális háború, amikor a pánik és a szociális kilátástalanság érzete bűnbakkeresésbe csap át).

A szerző által felállított, meglehetősen merev struktúra ellen az a kifogásom, hogy nem árnyalja kellőképpen az amúgy igen bonyolult képet. A politikai szférában szerintem a kérdés már jóval 1895 előtt jelentkezett, de még az Istóczy-féle antiszemita pártot is szükségképpen meg kell hogy előzze, hiszen ennek hatására alakult meg ez a párt. Azt viszont érzékletesen mutatja be Bihari, hogyan mélyül el a probléma, hogyan válik egyre inkább faji alapú antiszemitizmussá az anti-judaizmus, habár ezt a folyamatot talán több helyen is ki lehetett volna hangsúlyozni. A háború természetesen nem kívánt indulatokat szít fel (nem véletlen, hogy Thuküdidész-idézetrel indul a mű), és a háború vesztesei, akik jórészt a középosztályból kerültek ki, felelősöket keresnek. A liberalizmus tehát, ahogy a szerző ismét meggyőzően fogalmaz, kiüresedett, és ez adott alkalmat arra, hogy a már korábban is létező törésvonalak árkokká mélyüljenek.

A háborús politika szintén csupán a további diskurzus kereteit teremti meg. Talán túl sok szó esik Tisza István személyéről, illetve a szimbolikus politizálás kerül előtérbe a társadalmat ténylegesen érintő intézkedések helyett. A felvezető résznél összességében tehát hiányérzete lehet az olvasónak. Felvezetésnek túl hosszú, elemző bemutatásnak túl rövid ez a pár fejezet. Inkább a politikáról nyújt átfogó képet, semmint a hadigazdaságról. Azt is meg kell viszont említeni, hogy szerzőnk a kilátástalanság érzetét nagyon jól átadja, és ezáltal nem keletkezik éles törés a narratívában, amikor a „felkavart társadalom” elemzésére tér át.

Ebben a részben szimpatikus, hogy nem kizárólag a zsidóság kerül a történetész boncasztalára. A nők, a parasztság szerepének átalakulását is érezteti Bihari, mielőtt a zsidók helyzetének és az ellentétek végtetekig fokozódó kiéleződésének bemutatásába kezdene. A zsidók gazdasági és politikai szerepének visszasságairól több példát is említ (Weiss, Vázsonyi), akiken keresztül sokféle forrás alapján mutatja be a növekvő elégedetlenséget. A zsidókkal szemben érezhető ellenszenv a kultúra minden területén kitapintható, amit Bihari meggyőzően mutat be. Azt is jól érezteti, hogyan válik egyre nyíltabbá a konfliktus. Mindenki tud a létezéséről, de 1916-ig nem nevezik nevén, a zsidókra a parlamenti naplók alapján csak mint „valakik”, „egyesek”, vagy éppen mint „új középosztály” (persze dehonasztáló értelemben) hivatkoznak. Nagyon hatásos, ahogy a szerző számos régi sztereotípiát hoz példaként, melyek aztán újabbakkal bővülnek, éppen a háború által szült torz képekkel (például: a zsidók ellógnak a frontról). Nem szabad elfelejteni, hogy számos kulturális intézmény (színházak, mozik), illetve sajtótermékek, kiadók voltak ekkor zsidók tulajdonában. Ebből adódóan beszélhetünk két

Magyarországról, ami a szerző érvelése szerint lassan az élet minden területére behatol, legyen az a politika, gazdaság (különösképpen az ipar), vallás, kultúra vagy éppen a sajtó a zsidó és a keresztény újságosbódékkal és rikkancsokkal együtt.

Bihari ezeken a lépcsőkön keresztül jut el addig a pontig, hogy 1916-ot jelölje ki a zsidóság elleni nyílt támadás kezdetének. Innentől kezdve egyre nagyobb nyilvánosságot kapnak az ilyen témájú értekezések és viták. Örömteli, hogy egy alfejezet erejéig megemlítésre kerül a *Huszádik Század* zsidókérdésről folytatott vitája, habár a válaszok (ha nem is elemzésével, de) tipologizálásával a szerző adós marad. 1918-ra tehát a Horthy-korszakban többször hangoztatott, sztereotípiákra és a szociális kilátástalanságból következő indulatra alapuló, zsidókkal szemben megfogalmazott vádak változatos csokra (zsidó térfoglalás a szellemi és gazdasági életben, destruktív zsidó szellem, zsidóbűnözés és nemzetellenes aknamunkájuk, ráadásul egyre több a zsidó betelepülő) állt össze. A középosztály deklasszálódott, új elemekkel töltődött fel, amely jól érzékelhető társadalmi szakadáshoz vezetett.

Meg kellene vizsgálni, mennyire teljesíti Bihari Péter gondolatmenete a mű elején kinyilvánított célt, s hogy a látszólag logikus eszmefuttatás következtetései mennyire elfogadhatóak. Elsőként a már említett hiányérzetemhez térnék vissza. Arról meggyőződött Bihari Péter, hogy a magyar társadalomban és talán leglátványosabban a középosztály csoportjai között érezhetőek bizonyos törések. Arról azonban nem, hogy ez kizárólag a zsidókérdés mentén történt volna meg és kizárólag a középosztályon belül. Mint azt korábban említettem, nehezen megfogható társadalmi kategória ez a „középosztály”, a különböző kutatók más-más adatokkal dolgoznak. Bihari Péter legfőképpen a foglalkozási adatokra támaszkodva körülbelül 200 ezer fővel számol, de jelentőségükről bővebben nem szól. Nem tudjuk azt sem, hogy ebből mennyien vannak a lövészárkok egyik, illetve másik oldalán. Mekkora jelentőséggel bírhat tehát az, ha ez a 200 ezer ember oszlik két vagy több táborra? Nézetem szerint ez a szakadás – ha valóban bekövetkezett olyan formában, ahogy azt Bihari képzei – éppen azért lehetett annyira erőteljes, mert nem kizárólag a középosztályt érintette, hanem például a vidéken élő parasztságot is, amiről röviden ugyan, de szerzőnk is megemlékezik.

Számomra az sem világos, hogy Bihari Péter hány tömb jelenlétét feltételezi. Addig érthető, hogy kettészakad a középosztály „rég” és „új” táborra, de ez nem jelent csupán keresztény-antiszemita és zsidó-liberális ellentétet. Hol állnak tehát azok, akik a középosztályhoz tartozónak vallják magukat, de nem a zsidókat teszik felelőssé osztályuk deklasszálódásáért és társadalmi presztízsük hanyatlásáért?

Nem érzem bizonyítottnak tehát, hogy a középosztály szakadása kizárólag a zsidókérdés mentén ment végbe. Számos egyéb horizontális és vertikális törésvonalat lehetne felfedezni, amelyek jelenléte a kialakult állapothoz vezetett. A zsidókérdés létrejöttét és a modern antiszemitizmus jelenségét én egy folyamatként értelmezem, amelynek 1916 (a szociális kilátástalanság) csak a végső lökést adja meg. Nem a világháború és az abból következő antiszemita megnyilvánulások okozzák ezt a szakadást, az csak egy lépcsőfok felé.

Hiányolom továbbá a zsidókérdés tárgyalásakor számomra oly egyértelmű problémafelvetést: ki a zsidó? Hogyan formálódik a zsidóság identitása? Ez a probléma egyszerűen homályban marad, ráadásul a szerző igen egyoldalúan közelít a zsidókérdéshez. Csak az antiszemitákkal találkozunk, illetve előítéletekkel és sztereotípiákkal, amely kategóriák mintha egybefolyának. Véleményem szerint az lenne a nagy feladat, ha látnánk a határt az antiszemita és a „csupán” előítéletekkel rendelkező emberek gondolkodásmódja között. A könyvben igen széles spektrumban felvonultatott sztereotípiák esetében pedig azt lenne érdekes szemrevételezni, hogy ezek a sztereotípiák hogyan, milyen folyamat során alakulnak át stigmákká. Így talán könnyebben lehetne megfogni, mit érzett, mit gondolt saját magáról és a „másikról” a lövészárkok két oldalán elhelyezkedő tábor. Így az „antiszemita” és a „zsidó” is megragadható kategóriává válna. Talán ezért is érezhetjük úgy, hogy a zsidók csak passzív tárgyat, semmint aktív szereplőjét képezik ennek a történetnek. Az *Egyenlőség* című lapot leszámítva zsidók csak elvétve kapnak szót Bihari művében. A könyv célja a hátország mentalitástörténetének a vizsgálata lett volna, ami a középosztály egy részére vonatkoztatva, akiket a szerző antiszemitaaként kezel, egészen jól valósul meg, de a lövészárkok másik felének gondolkodásáról szinte semmit nem tudunk meg. A zsidóság által adott válaszok közül is csak két alternatíváról (önvédelmi mozgalmak és kikeresztelkedés) emlékezik meg nagyon röviden.

A mentalitás vizsgálatakor tehát elengedhetetlen, hogy ne csak annak a társadalmi csoportnak a gondolkodását mutassák be az olvasónak, amelynek a véleményét Bihari egyszerűen a közvéleménnyel azonosítja. Sokszor használja ezt a szót a szerző, és többször olyankor, mikor nem szolgál kielégítő mennyiségű forrással. Egy parlamenti beszédből, újságcikkből vagy német jelentésből véleményem szerint nem lehet megítélni, mi a közvélemény. Ezek legfeljebb a nyilvánosság forrásai lehetnek, de a közvélemény ennél összetettebb és sokrétűbb forrásfeldolgozást igényelne, ami itt több esetben elmaradt.

Végezetül, a könyv elolvasása után olyan érzés alakulhat ki az olvasóban, mintha az egész társadalom megoszlana a zsidókérdés mentén. Ezt pedig a szerző sem állítja explicit módon, legfeljebb sugallja. Ezért lenne fontos a középosztály jelentőségére külön kitérni. A középosztály szakadása nem azonos a társadalom szakadásával. A zsidókérdés egy relatíve szűk kört érintett közvetlenül, amely Bihari szerint szétszakadt. Azt viszont már nem tárgyalja, hogy ennek a középosztályban kialakuló új frontvonalnak milyen hatása volt a teljes társadalomra.

Bihari Péter könyve, esetleges hibái ellenére is hiánypótló munka. Biztató mentalitástörténeti kísérlet, amely nagyon változatos források felhasználásával készült. Mindenképpen érdemes továbbgondolni a művet. Ezt talán a „rég” középosztály és az „új” középosztály percepciójának egymásra hatásából lehetne elkezdni. Érdekes lenne látni, hogyan konstruálódik a középosztályon belül meglévő táborok identitása, a zsidók hogyan vélekednek a helyzetről, és végtére is kiről vagy miről szól tulajdonképpen a zsidókérdés?